

ԻՆ

Պրոց. Խ. ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ

ՀԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՆ ՈՒ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ

Պ Ր Ս Ա Մ

9(5)

U-17

ՀՐԱՏԱՐԱԿԿՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱԿԱՎԱՐԲՈՒՄ ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԶԵՆՈՒՄ

Յ Ե Բ Ե Վ Ա Ն

ՀԻՍՅ ՊԵՏ. ՄԱՆԿ. ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՇԵՌԱԿԱ ԲԱԺԻՆ

հարց/տ ԳՅ. Շուկույան/Գ

9 (47.925)

Պրոֆ. Խ. ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ

Կ

Ս-17

ՀԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՆ ՈՒ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պ Ր Ա Կ II

11

1401

ՅԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՆԿ. ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՇԵՌԱԿԱ ԲՈՒՄ

ԿՐԵՎԱՆ

I.

Անտիկ հեղինակների վկայությունները հին Արեվելի պատմության վերաբերյալ

Արևմտյան Յեվրոպայի պատմագետները շատ վաղ սկսեցին հետաքրքրվել ու զբաղվել հին Արևելքի, գլխավորապես Առաջավոր Ասիայի, հասարակութունների պատմությամբ: Սակայն յեվրոպական պատմագիտությունը մինչև 18-րդ դարի վերջն իր տրամադրության ներքո չունեի այնքան ել հարուստ ու արժեքավոր աղբյուրներ: Հին Արևելքի պատմության միակ աղբյուրներն էյին հանդիսանում կլասիկ հույն և հռոմեական մատենագիրների աշխատությունները և ապա, իբրև տեղական, բուն արևելյան աղբյուր, հայերեն՝ «Աստվածաշունչ»-ը, իսկ հունարեն և այլ լեզուներով՝ «Բիբլիա» կոչվող գիրքը, վոր հին հրեաների սրբազան մատյանն էր համարվում:

Հունական պատմագիրների շարքում, վորոնք գրել են հին Արևելքի մասին, առաջին տեղն է բռնում իր հնությամբ և հարուստ պատմական տվյալներով՝ Հերոդոտը, վոր ապրում էր 5-րդ դարում մեր թվարկությունից առաջ, 485—425 թվերի միջև: Նրա աշխատության հիմքը ծառայել է իր կատարած յերկարամյա ճանապարհորդությունն Արևելքի յերկրներում, ուր նա հնարավորություն է ունեցել անձամբ ծանոթանալու հին Արևելքի կյանքի հետ կամ տեղում հավաքել տեղեկություններ այդ յերկրների ժողովուրդների պատմության մասին: Ուստի Հերոդոտի պատմությունն արժեքավոր է այն պեսակեղից, վոր նա տալիս է իր ժամանակվա, այն է՝ 5-րդ դարի Արևելքի պատկերը: Առանձնապես ուշագրավ ու կարևոր են նրա հաղորդումները Աքլմենյան Պարսկաստանի ու Յեգիպտոսի պատմության մասին:

Այնուհետև մեծ նշանակություն ունի Հեկատեյոս Արդիբա-

յու գրած աշխատութիւնը, զլիսավորապես Յեզիպոսի մասին՝ Այս պատմագիրն ապրում էր 4-րդ դարի վերջերն ու 3-րդ դարի սկզբները մեր թվարկ, առաջ Յեզիպոսում՝ տակավին Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակները: Դժբախտաբար այս բարեխիղճ ու ըստ ամենայնի վստահելի պատմագրի աշխատութիւնները մեզ հասել են վոչ ամբողջովին, այլ պատահիկներով ու քաղվածքներով:

Չորս դար Հերոդոսից հետո նույնպիսի ճանապարհորդութիւն է կատարել Դիոդորոս Միկիլիացին, վորը Յեզիպոսու էր այցելել 60—58 թ.թ, մեր թվարկ, առաջ: Դիոդորոս Միկիլիացու բազմաճատոր պատմութիւնն արժեքավոր է նրանով, վոր հեղինակը ոգտվել է բազմաթիւ հին աղբյուրներից, վորոնք մեզ հին հասել: Նա նմանապես ոգտվել է Հերիդոտի և Հեկատեյոս Արդիբացու պատմութիւններից, ինչպես և ճանապարհորդութիւնն ինքնաբոլոր կատարած անձնական զխոտութիւններից: Նրա գրած պատմութիւնն մեջ արժեքավոր են մանավանդ հույն-պարսկական հարաբերութիւնների, նաև Յեզիպոսի ու Փյունի-լիայի մասին հաղորդումները:

Վերոհիշյալ պատմագիրներին գերադանցում է Ստրաբոնը, վորն ապրում էր 1-ին դարի վերջերը մեր թվարկութիւնից առաջ և մեր թվարկութիւնն 1-ին դարի սկիզբները: Ստրաբոնի ավանդակ աշխատութիւնը թեև աշխարհագրական բնույթ ունի, այց և այնպես պարունակում է նաև հարուստ պատմական վյախեր իր ժամանակաշրջանի մասին: Ստրաբոնի ընդարձակ աշխատութիւնը, վոր լրիւ հասել է մեզ, համարվում է իր գիտական ու սխտեմատիկ շարահյուսութեամբ կրասիկ գործ և չի քրիկայացնում կոմպլիկատիւ մի յերկ, ինչպես որինակ՝ Հեկատեյոսի ու Դիոդորոսի գրածները:

Մի կողմ թողնելով մի շարք մանր ու աննշան հույն մատմագիրներին, առաջ է հիշատակել Պլուտարքոսին, վորն արժան էր տարեթվարկութիւնն ժամանակաշրջանումն էր ապրում, նա է՝ 2-րդ դարի առաջին կեսին: Սա ոգտագործել է նաև յայտի գրավոր հին աղբյուրներ, վորոնք մեզ չեն հասել: Ստրաբոսի աշխատութիւնների մեջ, վորոնք կրում են կենդանի գրական բնույթ, հին Արևելքի պատմութիւնն համար արժեքավոր են նախ՝ նրա աված անգլիկութիւնները Յեզիպոսի և մասամբ

հին պարսիկների կրոնների մասին և ապա՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու ու Պարսկաստանի մասին պատմական ավյախները:

Վերոհիշյալ հույն պատմագիրների շարքին պետք է դասել նաև յերկու վոչ հույն հեղինակներ, վորոնք գրել են հունարեն լեզվով իրենց հայրենիքի պատմութիւնը: Սրանք նպատակ են ունեցել իրենց յերկրի պատմութիւնը ծանոթացնել ռոտարներին, առանձնապես հույներին, վորոնք Ալեքսանդր Մակեդոնացու շնորհիւ գրավեցին հին արևելյան յերկրները: Այդ պատմագիրներից մեկը Յեզիպոսի Մանեթոնն էր (4-րդ դարի վերջին նախքան մեր թվարկ,), վոր գրել է Յեզիպոսի պատմութիւնն, իսկ մյուսը Բաբիլացի Բերոսն էր (3-րդ դարի սկզբներին նախքան մեր թվարկ,), վոր շարահյուսել է Բաբելոնի պատմութիւնը:

Մանեթոնը բաժանում է Յեզիպոսի պատմական ընթացքը, վոր հաջորգել է առասպելական-լեգենդար ժամանակաշրջանին, յերեք հաջորդական գարամիջոցներ (պերիոդներ), այն է՝ Հին թագավորութիւն, Միջին թագավորութիւն և Նոր թագավորութիւն: Այդ թագավորութիւնների յուրաքանչյուրն էլ իր հերթին բաժանվում է զինաստիաների: Այսպիսով Մանեթոնը կազմել էր ներգաշնակ ժամանակագրական մի սխեմա, վորով Յեզիպոսի բովանդակ պատմական կյանքն ընդգրկվում է 30 զինաստիաներով: Մանեթոնի այդ պատմա-ժամանակագրական սխեման հիմնականում ընդունված է նաև արդի պատմագիտութիւնն մեջ:

Մյուս հեղինակը՝ Բերոսը գրել է Բաբելոնաստանի պատմութիւնը, վոր բավականի հարուստ է պատմական ավյախներով, բայց նրա բերած ժամանակագրական ավյախները այնքան էլ վստահելի չեն:

Այս յերկու աշխատութիւնները մեզ չեն հասել հարազատ բնագիրներով, այլ բավականաչափ աղճատված ու կամայական հավելումներով, վոր կատարել են հետագա արտագրողները և մանավանդ ոգտագործողները: Վերջինների մեջ գեր են խաղացել հրեաները, և այնուհետև հակահրեաները:

Քաղելով Մանեթոնից ու Բերոսից հրեական ժողովրդի պատմութիւնն վերաբերյալ տեղեկութիւններ, վորոնք, պետք է ասած, բավական սուղ են յեղել այդտեղ, հրեաները միտումնավոր հավելում

ներ են մուծում, վորպեսզի համաձայնեցնեն «Բիբլիայի» հետ և այդպիսով ապացուցեն հրեության պատմական անցյալն ու նշանակութունը: Իսկ հակահրեաները 2-րդ դարի վերջերը (ըստ մեր թվարկ.) նույնպիսի քաղվածքներով ու միտումնավոր հավելումներով հակահրեական պրոպագանդի համար Մանեթոնին ու Բեբրոսին և յին վերագրում իրենց սարքած հերյուրանքները: Ուստի Մանեթոնի ու Բեբրոսի անուններով մեզ հասած աշխատությունները վորոշ չափով կորցնում են իրենց նշանակությունն իբրև հարազատ պատմական աղբյուրներ: Սրանց ողբագործումը հնարավոր է չափազանց զգուշ մոտեցումով ու քննադատական վերլուծումով:

Ի վերջո հիշատակենք հրեա պատմագիր Հովսեփ Փլավիոսին: Սա գրել է հրեա ժողովրդի պատմությունը, վոր ամբողջովին հասել է մեզ: Նմանապես հիշատակենք Փյունիկիայի պատմությունը գրող Փիլոնին, վորի աշխատությունը մեզ հասել է միայն թերի պատահիկներով:

Ինչ վերաբերում է հոռոմեական պատմագիրներին, սրանք չեն շարձվում հատուկ պատմություններ հին Արևելքի մասին, այլ բավականացել են նրանով, վոր կամ վեջապատմել են հույն հեղինակների աշխատությունները, կամ քաղվածորեն մեջ են բերել նրանց հաղորդումները: Հետևապես հին հոռոմեական պատմական աղբյուրները հիմնական նշանակություն չունեն: Սակայն և այնպես հոռոմեական պատմագիրները յերբեմն արժեքավոր են հանդիսանում այն չափով, ինչ չափով նրանք հաղորդում են այնպիսի հունական աղբյուրներից տեղեկություններ, վորոնք մեզ չեն հասել:

Դրանանք այժմ հին Արևելքի պատմության տեղական այն աղբյուրներին, վոր հայտնի յե «Աստվածաշունչ» կամ «Բիբլիա» անունով: Վերջին անունն հունարեն թարգմանություն է հին հրեական ha-ssepharim բառի, վոր նշանակում է գրություններ, գրքեր: Բիբլիան, թեև շատ հին ծագումն ունի, բայց հիմնականում նա հավաքվել ու խմբագրվել է մեր թվարկության 3-րդ դարում հրեական քահանայատների ձեռքով: Ուստի նա անգործված է կրոնական բնույթով և աստվածաբանական դատողություններով, վոր ի հարկն թուլացնում է այդ աղբյուրի պատմական արժեքը: Նա վոչ միայն «սուրբ գիրք» էր

համարվում հրեաների համար, վորոնք այդպեղ տեսում էին աստվածային պատգամներն ու մարդարեական քարոզներն, այլ և «սուրբ գիրք» է ճանաչվում քրիստոնեական յեկեղեցու կողմից, վորպես «Աստվածաշունչի» Հին Կապիտալի կոչվող մասը:

Բիբլիան բաղկացած է առանձին մասերից կամ գրքերից, վորոնք սարքեր ժամանակաշրջաններին են վերաբերում: Ամենահին մասը վերաբերում է մոտավորապես 11-րդ դարին նախքան մեր թվարկ.: Բիբլիայի հիմնական մասը կազմում են առաջի հինգ մեր թվարկ.: Բիբլիայի հիմնական մասը կազմում են առաջի հինգ գրքերը, այսպես կոչված «Հնգամատյանը»-ը, այսպես նաև «Մովսիս գրքերը», այսպես կոչված «Պատմական գրքեր», վորոնք տալիս են բավականին արժեքավոր տեղեկություններ, այնուհետև «Մարգարեների գրքեր», կոչվածները և վերջապես «Մագմոսները»:

Հին Արևելքի պատմության համար իբրև աղբյուրներ կարևոր են «Մովսիսական որենքը», «Պատմական գրքերն» ու «Մարգարեական գրքերը»: «Հնգամատյանը», վոր հավաստեցյալները գարեհոկան գրքերը: «Հնգամատյանը», վոր հավաստեցյալները վերագրում են Մովսես մարգարեին, ուշագրավ է այն տեսակետից, վոր նա պարունակում է հին արևելյան որենքերից կետից, վոր նա պարունակում է հին արևելյան որենքերից մեկը: Ընդհանրապես Բիբլիայի այդ մասն անվստահելի յե էր մեկը: Ընդհանրապես Բիբլիայի այդ մասն անվստահելի յե էր, հնությամբ: Քննադատական վերլուծումներն ապացուցում են, վոր «Մովսիսական որենքները» շարահյուսվել են ավելի հետագույն ժամանակները թե հնագույն և թե ավելի նոր համարվող աղբյուրների հիման վրա: Համեմատաբար ավելի արժեքավոր են աղբյուրների հիման վրա: Համեմատաբար ավելի արժեքավոր են «Մարգարեների գրքերը», վորոնք գրվել են ժամանակակիցներին ձեռքով և ընդգրկում են հրեական («Իսրայելի») պատմությունն սկսած 8-րդ դարից նախքան մեր թվարկ. մինչև Հրեաստանի քաղաքական անկումն Ասորեստանի ու Բաբելոնի հարվածների տակ: Այս աղբյուրների թերությունն այն է, վոր նրանք վերաբերում են սուկ Հրեաստանի պատմությանն, այն էլ չափազանց նեղ քաղաքական հորիզոնով: Այդ կողմից ավելի նպաստավոր տպավորություն են թողնում «Պատմական գրքերը» («Իրք Մատավորություն են թողնում «Պատմական գրքերը» («Իրք Մատավորություն են թողնում «Պատմական գրքերը» և այլն), վորոնք ընդգրկում են մուսուլմաններին, «Իրք թագավորաց» և այլն), վորոնք ընդգրկում են հրեական պատմությունը շրջապատող քաղաքական աշխարհի կապակցությամբ, սկսած 10-րդ դարից (ն. թ. մեր թվ.) մինչև Հրեաստանի անկախության անկումը:

Ամփոփելով հիշյալ դիտողութունները «Բիբլիայի» կամ «Աստ-վածաշնչի» մասին, կարելի չի հանգել այն յեղրակացության, վոր նա ընդհանրապես աղքատ է տեղեկութուններով հին Արե-վելքի պատմության համար: Նա գերազանցորեն հրեական ժողո-վըրդի, հրեական պետության պատմությամբ է զբաղվում, իսկ Հրեաստանն ինքնին հին Արևելքի ընդհանուր պատմության մեջ, քաղաքական իրազարձութուններում, կուլտուրական զարգաց-րում Հրեաստանը հին արևելյան հասարակութունների մեջ յե-ղել է մի ծայրագավառ, վոր ապրել է ինքնամփոփ կյանքով և աշխարհազրորեն հանդիսացել է այն կամուրջն, այն տարան-ցիկ ճանապարհը, վորով Առաջավոր Ասիան հարաբերութուններ է վարել Յեգիպտոսի հետ:

Ահա մեր հիշատակած հունական, հռոմեական ու բիբլիական աղբյուրներն էյին կազմում այն միակ հիմքը, վորի վրա յիվ-րոպական պատմագետները մինչև 18-րդ դարի վերջերը կառու-ինչպես կարելի չի հետևեցնել հենց առաջին հայացքից, այդ աղբյուրները թե՛ քանակով և թե՛ վորակով չափազանց անբա-վարար էյին Առաջավոր Ասիայի պատմության խորքերը թափան-ցելու և այն լուսաբանելու գեթ մոտավոր ճշտությամբ:

II

Հնագիտական պեղումների պատմությունը

Հին Արևելքի պատմության գրավոր աղբյուրներն, ինչ-պես տեսանք, ինքնին բավականի աղքատ են և միակողմանի: Նրանք ի վիճակի չեն ներկայացնելու հին Արևելքի հասարա-կութունների լրիվ պատկերը, նրանց սոցիալ-տնտեսական կյան-քը. անկարող են լուսաբանել նրանց մեջ տեղի ունեցած քաղա-քական իրադրութունները և ընդհանրապես պարզաբանել նրանց զարգացման ուղիները: Ահա այդ զգալի բացը կարող էյին մասամբ լրացնել հնագիտական հետախուզումները: Մակայն մինչև 18-րդ դարի վերջերը հին Արևելքի հասարակութունների պատմությամբ զբաղվող յիվրոպական գիտնականներն աչքա-թող էյին արել այդ կարևոր աղբյուրները:

Մինչդեռ հին Արևելքի նախկին հասարակութունների, յերբեմնի ահագին պատմական դեր խաղացող պետութունների

անկումով ամայացած տերիտորիաներում, կամ այդ հին հասարա-կութուններին փոխարինող հետագա, մինչև վերջին ժամանակ-ները գոյութուն ունեցող դեռևս կուլտուրապես հետամնաց հա-սարակութուններ ունեցող յերկրներում՝ պահպանվել են նույն իսկ հողի յերեսին բազմաթիվ մնացորդներ նախորդ փառահեղ կառույցներից, նշմարվում են հնագիտական հուշարձաններ, վո-րոնք վկայում են արդեն անեացած ժողովուրդների, վոչնչացած պետութունների պատմական անցյալը: Ել չինք ասում, վոր ավելի ևս բազմահարուստ ու թանկարժեք հնագիտական մնա-ցորդներ թագնված էյին մնում յերկրի ընդերքում, յերկար ու ձիգ դարեր ավազով ծածկված շեղջակույտերի, հողաբլուրների տակ:

Այդ բոլորը սպասում էյին հնագետների բահ ու քլունկին, պատմագետների լուսաբանումներին, վորպեսզի մի որ դարերով լուր ու համր հուշարձանները վերջապես լեզու տան էյին, խոսե-յին հեռավոր անցյալի մասին, յերբ այդ վայրերում ապրող հա-սարակութուններն ստեղծում էյին կուլտուրական արժեքներ, ապրում էյին սոցիալական բախումներով, քաղաքական ընդվզում-ներով հարուստ և մեզ համար պատմականորեն խրատալի մի կյանք:

Առաջին հնագիտական հուշարձանները, վորոնք գրավել էյին յիվրոպական պատմագետների ուշադրութունը՝ դա յեգիպ-տական հիերոգլիֆներն էյին և ապա Միջագետքի սեպաձև ար-ձանագրութունները:

Յեգիպտական հիերոգլիֆները տակավին շատ վաղուց հայտ-նի էյին յիվրոպական հիմնականներին: Հին արևելյան, մա-նավանդ Յեգիպտոսի հուշարձաններ հատուկենա գտնվում էյին Սև վրոպայում: Դեռ ևս հին հռոմեական կայսրերի ժամանակ Յեգիպտոսից բերվել էր հիերոգլիֆներով ծածկված մի կոթող, վորն իբրև հաղթական զարգարանք կանգնեցրել էյին Հռոմի հրապարակներից մեկում: Ահա այդ հիերոգլիֆներն անվերժա-նելի էյին մնում մինչև 18-րդ դարի վերջերը: Ուստի անհնարին էր կարգալ այդ նշանագրերը և այն ոգտագործել իբրև Յե-գիպտոսի պատմության աղբյուր:

Սեպաձև արձանագրութունները հայտնի յեղան յիվրոպա-կան գիտությանը 17-րդ դարում: Իտալացի Պիետրո Դելա Վալ-լին առևտրական նպատակով ճանապարհորդելիս Առաջավոր

Ատիալում այցելում և Պարսկաստան: Այստեղ նա հանդիպում
Աքրիմենյան ու Մասանյան հին Պարսկաստանի՝ Պերսեպոլիսի
մայրաքաղաքի ավերակներն, ուր նկատում և բեռնաձև նշանապատ
րեր: Հետաքրքրություն է նաև շարժված, նա արտանկարում և մի քանի
նի արձանագրություններ և բերում Յեզդուպա: «Սեպաձև գրություն
թյուն» կամ «սեպագիր» տերմինն էլ առաջին անգամ գործածում
կե Յեզդուպալում այդ դյուստը մեծ հետաքրքրություն առաջադրանք
րեց, բայց նրա ուսումնասիրություն ու վերծանություն գործարարանը:
մնում էր տակավին անձեռնմխելի:

Մի կողմից՝ հիերոգլիֆների ու սեպաձև արձանագրություններ
ների առեղծվածը և մյուս կողմից՝ հին Արևելքի նախկին պեղումներ
տուրքիաների յերկրներում հանդիպող պատմական ավերակներ
խթան հանգիստացան հնագիտական հետախուզումներ ու պեղումներ
ներ կատարելու: Թիստ բնորոշ և բուրժուական պատմագիտություն
թյան համար այն սլարազան, վոր սկիզբներում հնագիտական պեղումներ
դումները կատարվում էին՝ «Աստվածաշնչի» ու Պաղեստինյան
քրիստոնեություն այդ յենթադրյալ հայրենիքի կապակցությամբ
նույնիսկ Բաբելոնի ու Յեզդուպոսի հնագիտական հետախուզումներն
ներն ու պեղումները հետաքրքրություն էին հարուցում այդպիսի
չափով, ինչ չափով նրանք առնչություն ունեցին Պաղեստինյան
այն և հրեական ժողովրդի պատմություն հետ: Հնագետներին
քանիսն այնպիսի անհեթեթություն ու զավեշտական նպատակներ
ներ էին հանգում, վոր հույս էին տածում այդ պեղումներում
գանել Բիբլիայի բնագիտություն կամ Մովսես մարգարեյի գավա
զանն ու հողաթափը, 10 պատգամների վեճը և այլն:

Անդրանիկ պեղումները ձեռնարկվեցին Միջագետքում, իսկ
Յեզդուպոսում ավելի ուշ սկսեցին, վորովհետև այստեղ բազմաթիվ
թիվ հնագիտական հուշարձաններ յերևան էին գալիս յերկր
յերեսին և մեծ մասամբ ծածկված չէին ավազակույտերով: Միջագետքում՝
Վագեստում՝ Բաբելոնի ու Ասորեստանի հին քաղաքներն, իրենց
պատմության վերջալույսին ամայնալուով ու ավերվելով, դարձան
րի ընթացքում ծածկվեցին ավազով և դարձան հսկայական հուշարձան
զային բլուրներ: Մրանք մինչև այսօր էլ ցիրուցան շարանա
տարածված են նախկին Բաբելոնի ու Ասորեստանի տերիտորիաներում:

Առաջին անգամ հնագիտական պեղումներ սկսեցին կա-
նալ Ասորեստանում: Այստեղ 19-րդ դարի կեսին հայտնաբերվե-
ցան ասորեստանյան թագավորների սպարանքներ, վորոնց մեջ
էին Մարզոն 11-ինը (8-րդ դար մեր թվարկ. առաջ) և Աս-
որեստանի Նինուե մայրաքաղաքի տե-
ղում, ուր յերևան հանեցին ասորեստանյան վերջին թագավոր
պալատը, վորին կից գանձից նրա հարուստ
արձանները: Այդ գրադարանը, կամարխիվը, ներկայացնում էր
թի քանի տասնյակ հազար թրծած կավե աղյուսների ժողո-
տածու, վորոնք ծածկված էին սեպաձև գրություններով: Բա-
նառեկ աղյուսների վրա: Ուշագրավն այն էր, վոր այստեղ
արձանակվում էին թանգարժեք նյութեր նաև բարեխաղան ու
ասորեստանյան հնագույն գրականությունից ու գրատուրքից՝
ասորեստանյան գրագիրները սովորում էին սեպագրություն:

Յեզդուպոսը, վորն անդլիական գաղութ էր, ուշագրություն
անվեց հնագիտական պեղումների համար անցյալ դարի 80-ա-
րկու թ. թ. անգլիական գիտական ընկերությունների կողմից,
վոր պարզվեցին Միջագետքի հնագիտական պեղումների հաջող
հետախուզումները: Այդ պեղումները զլխավորում էին անգլիացի
հնագետ Ֆլինդերս Պետրին և ապա հայտնի Փրանսիացի գիտ-
նական Մասպերոն: Այդ ժամանակ էր, վոր հայտնաբերվեցին հին
Մեզոպոտամիայի թերեք քաղաքի ավերակներում թագավորական
մուսիաներ (զմուսած դիակներ): Նմանապես մեծ արժեք ունեցան
այստեղ Տել-Ամառնա կոչվող վայրում հայտնաբերված Ախե-Աթոնը,
Երնաթոն թագավորի մայրաքաղաքը: Այդ քաղաքը պահպան-
վել էր դարավոր ավազաբլուրների տակ գրեթե իր նախնական
գրությունները, ուր յերևան են հանվել փողոցներ, աղնավանաների
հարուստների սպարանքներ, նաև չքավորների խրճիթներ, այ-
նքանի հետքեր և այլն: Սակայն ամենաուշագրավն այն էր, վոր
այստեղ հայտնաբերվել է Երնաթոն թագավորի արխիվը, վոր
արձանակում է բաբելոնյան բեռնագրերով կավե աղյուսներ:
Այդ աղյուսները բովանդակում են վերոհիշյալ թագավորի գրա-
թյունները Բաբելոնի, Ասորեստանի, հաթական (հեթիթա-

կան), Միտտանիի թագավորների հետ: Նմանապես հարյուր տասնհարական արխիվ յերևան ե հանվել Կախուն օպերում:

Անցյալ դարի վերջերը ձեռնարկվեցին հնագիտական զարձակ պեղումներ Բաբելոնում: Այդ պեղումները սկսեցին մերիկացի գիտնականները Միջագետքի կենտրոնում հին բաբելոնյան Նիպուր քաղաքի վայրում: Այդտեղ հայտնաբերվեցին հնագիտական կուլտուրայի չափազանց հարուստ իրեր, գրադարարխիվ, շենքեր և այլն, մասնավորապես մի մեծ տաճար, վոր բոլոր Բաբելոնացի կենտրոնական սրբավայրն էր համարվում: Նույնպիսի հաջող հետևանքներ ունեցան հին Լագաշ քաղաքի պեղումները, վորոնց շնորհիվ հայտնաբերվեցին մի շարք շենքեր և մի քանի տասնյակ հազարների հասնող կավե աղյուսաձև տեսակական հաշիվներով:

Ամերիկացիներին հետևելով՝ գերմանացիներն էլ ձեռնարկեցին յերևան պեղումների, գլխավորապես յերեք վայրերում — Բաբելոն քաղաքում, Ասորեստանի մայրաքաղաք Ասսուրում և Շուրուպակ քաղաքում: Շուրուպակի ավերակներում գտնվեցին հնագույն Բաբելոնյան սեպագրով կավե աղյուսներ, վորոնց պարունակում են Շուրուպակի տաճարի տեսակական հաշիվներ: Բաբելոնի պեղումները բացին հին հուշակավոր մայրաքաղաքի ամբողջ չափերն իր ներքին կառույցներով ու արտաքին յարկերով: Ասսուրի պեղածոներից ամենաուշագրաֆն է տեսնվում հին տաճարի գրադարանը, վորն ավելի հին է քան թե Ասսուրացիների գրադարանը:

Չափազանց մեծ նշանակություն ունեցավ հին Արևելքի պատմության համար Փոքր Ասիայում նախկին հաթական, հեթիթական, պետության վայրում կատարված պեղումները: Այժմյան Թյուրքիայի մայրաքաղաք Անկարայից 200 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող ներկայումս Բողազ-քեոյ կոչվող գյուղի բլուրներում գերմանացի գիտնական Վինկլերի կողմից հայտնաբերվեցին հին հաթական մայրաքաղաքի մնացորդներ: Ինչպես և հաթական թագավորների հարուստ արխիվ: Իսկ այժմյան Կեսարիա (Թյուրքիա) քաղաքի մոտ յերևան է հատկապես յերբորդ հազարամյակի (ն. ք. մեր թվարկ.) ասորեստանի գաղութներից մեկի արխիվը:

Հին Արևելքի պատմության համար մեծ արժեք են ներկայում

Փրանսիացի հնագետ Ժակ Մորգանի պեղումներն այժմ իրանի արևելյան ծայրում գտնվող հին Սուզայի՝ նախապես յերամի մայրաքաղաքի վայրում: Այստեղ ի հայտ բերվեցին հարուստ կերամիկա (կավագործական արտադրություններ) գեղարվեստական գունավոր նկարներով և, վոր ամենազվազան է, յերևանյան Համմուրայի թագավորի որենքները (2067—2025 թ. ն. ք. մեր թվարկ.) քարե կոթողի վրա փորագրված: Ինչ վերաբերում է Պաղեստինի, Սիրիայի և Փյունիկիայի պեղումներին, նրանք աննշան արդյունքներ ունեցան: Բնորոշ է, որ հին Արևելքի պատմության համար վորոշ նշանակություն ունեցող Անդրկովկասը ցարական տիրապետության շրջանում մի սխտեմատիկ հնագիտական ուսումնասիրության չէին յարկվեց, չնայած, վոր 19-րդ դարում այստեղ հետզհետե հայտնաբերվեցին դիպվածական գյուտերով բացառապես յերկրի յերեսի մի քանի տասնյակ սեպագիր խաղաղական (ուրարտական) արձաններ, վորոնք մեծ լույս են սփռում հին խաղաղական, մի նախկին Վանյան պետության մոլթ եջերի վրա: Զեռնարկներ մի միայն, անցյալ դարի 90-ական թվականներին, հնագիտական արշավ պրոֆ. Նիկոլսկու և Իվանովսկու մասնակցությամբ, այժմյան խորհրդային Հայաստանի սահմաններում ուսումնասիրելու խաղաղական հուշարձանները: Սակայն այդ գիտարկերի կարճատև լինելով, ավելի շուտ հետախուզական, քան թե սխտեմատիկ ուսումնասիրական բնույթ էր կրում:

Չափազանց բնորոշ է, վոր այս հնագիտական հետազոտություններն ու պեղումները, վորոնք առավելապես մեծ թափով կատարվեցին 19-րդ դարի վերջերը և 20-րդ դարի սկիզբները, հետևանք իմպերիալիստական գաղութային քաղաքականության, վոր համար էին փոխադարձ մրցումով Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան և սրանց հետևից Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներն ու Ռուսաստանը: Ցեվրոպական իմպերիալիզմն իր տեսակետով համարում էր քաղաքական նպատակադրումներն ուղղում էր դեպի Արևելք, ինչպես գերմանացիներն էլ իր ասում Drang nach asten կոչված յանք դեպ արևելք: Փոքր Ասիան, Միջագետքը, Սիրիան, Պաղեստինը, Ցեզիպոսը, Պարսից ծոցը դարձել էին իմպերիալիստական պետությունների կատարի հակամարտության ասպարեզներ նրանց գաղութային եկապանսիայի ու ֆինանսական

կապիտալի շահատակությունների համար: Ահա բուրժուական հնապիտությունն էլ դառնում էր նրանց ձեռքին մարտական մեջուցներից մեկը, վոր ծառայում էր իմպերիալիստական քաղաքականությանը, քողարկելով պատմական գիտության կեղծարարով:

Այս բոլոր հնազիտական աշխատանքներն իմպերիալիստական պատերազմի բռնկումով՝ ժամանակավորապես դադարեցին: Մակայն պատերազմի վախճանից հետո յի վորոշ ժամանակ տիրող տնտեսական ճգնաժամի հետևանքով հնարավորություններ չկային վերստին ձեռնամուխ լինելու հնազիտական պեղումները: Հնազիտական աշխատանքները վերսկսվեցին միայն 1919 թվականից հետո, ի հարկե վոչ այն մեծ ծավալով ինչպես առաջ էր: Այնուամենայնիվ ձեռնարկված պեղումներն ունեցան հին Արևելքի պատմության համար նշանակալի հետևանքներ:

Պատերազմից հետո միջագետքում՝ հին Բաբելոնի Ուր քաղաքի վայրում ձեռնարկված պեղումները հայնասարեցին նյութական կուլտուրայի հարուստ իրեր. բացվեց տաճարի շինքի հնաքարակով (գրիկուրաա)՝ մետաղե բարձրաքանդակներով զարդարված, արձաններ, թագավորական դամբան, վորտեղ թաղված վորի և թագուհու հետ թաղված եյին մի քանի տասնյակ այր ու կնիքավոր անշուշտ մարդկային գոհեր եյին, և բացի այդ՝ մի շարք արձանազրություններ: Բաբելաստանի հյուսիսային մասում գտնվող հնագույն Կիշ քաղաքի պեղումներով յերևան հանվեցին բազմաթիվ կավե աղյուսներ հիերոգլիֆներով, տաճարներ և այլ շինություններ:

Ցեղիպոսում պեղումները կենտրոնացվել էյին գլխավորապես հին Թերե մայրաքաղաքի շրջակայքում: Այստեղ բացված Տուտտնիամոն թագավորի փառահեղ դամբանը, վորն իր հարուստ պարունակությամբ և, վոր գլխավորն է, իր լավ պահպանված վիճակով ահագին սենսացիա առաջացրեց հնագետների ու պատմիկների շրջաններում: Այստեղ հայտնաբերվեցին, բացի Տուտտնիամոնի մուկիայից ու թագման պարագաններից, արվեստագետների արտադրություններ, նմանապես, թեև վոչ այնքան շատ պապիրուսներ, վորոնք կաղմում էյին մի քանի տասնհեկտար արևմտյան հնազիտական պեղումներ կատարվեցին Հնդկաստանում:

Հնազիտական պեղումներ կատարվեցին Հնդկաստանում և դարձյալ Պաղեստինում ու Փյունիկիայում: Այստեղ

պեղումները պահպանեցին մեծ արդյունքներով: Հին Բիբլոս քաղաքի վայրում յերևան յեկան բազմաթիվ արեղեն ու գրավոր հուշարձաններ, վորոնք մեծ լույս են սփռում հին Արևելքի այս յերկրամասի պատմության վրա և վկայում են յերկրագործարար կուլտուրական ազդեցիկ դերի մասին:

Հնապատերազմյան հնազիտական պեղումների պատմության մեջ ամենանշանավորն է 1933 թ. գերմանացի գիտնական Էրցֆելդի հայտնաբերած բազմահարուստ ու թանգարժեք արխիվը՝ հին Պարսկաստանի Պերսեպոլիս մայրաքաղաքից: Այդ արխիվային յուրերես, անտարակույս, մեծ դեր են խաղալու հին Արևելքի պատմության մուկի մնացած եջերը լուսավորելու համար: Տարապատերազմից աջ նյութերը դեռ հրապարակված չեն:

III

Այն գրավոր հիշատակարանները յեվ նրանց վերծանումը Մենք տեսանք, վոր սկսած 19-րդ դարից հնազիտական հետախուզումների ու պեղումների շնորհիվ, վորոնք շարունակվում և անկապին ներկայումս էլ, ամբարվել է ահագին նյութ, բազմաթիվ իրեր են հուշարձաններից ու գրավոր հիշատակարաններից: Այդ նյութերը թանգարժեք աղբյուրներ են հին Արևելքի պատմության ուսումնասիրության համար, վորոնք գալիս են միայն լրացնելու հին հունական ու բիբլիական աղբյուրներին, այլ և հիմնովին վերակառուցելու հին Արևելքի հասարակությունների պատմությունը: Ուստի գիտնականները մեծ թափով ձեռնամուխ յեղան այդ աղբյուրների ուսումնասիրությանը: Ցեղիպոսում հնազիտական իրեր են հուշարձանները հենց սկզբից հնարավորություն տվին կառուցելու նյութական կուլտուրայի և մասնավոր հասարակական ու տնտեսական դարգացման պատմությունը, ապա գրավոր հուշարձաններն, այն է՝ հիերոգլիֆներն ու պարզությունները, յերկար ժամանակ զեմ էյին ընկնում այն ժամանակների հայտնի չեր թե՛ այդ արձանազրությունների լեզուն և թե՛ այդ գրերի իմաստն ու նշանակությունը. արդյոք գրերն առանձին տառանիշեր եին, թե՛ բառանիշեր, կամ արտաբերված: Այս գրավոր հուշարձանների ընթերցումն ավել-

լի ակտուալ արժեք ունենք, քանի վոր գալիս եր կենդանի լեզվով խոսեցնելու այն իրեղեն հուշարձանները, վորոնք, չնայած հաս- գիտական ուսումնասիրութեանն, այնուամենայնիվ համար ու պապանձ եյին և կենդանի կերպով չեյին պատմում հին Արևելքի հասարակութեանն յայտններն ու զարգացումը:

Անհրաժեշտ եր ուրեմն վերծանել այդ առեղծվածային գրութեանները, կարգալ այդ անհայտ լեզուներով հիշատակարանները, վորպեսզի հնարավոր լինի նրանց պատմագիտական ոգատագործումն: Իսկ վերծանութեան միակ բանալին կարող եր լինի միայն յերկու պայմաններում. ա) ունենալ զուգահեռ տեկտագրված վորեւ հայանի լեզվով ու տառերով, բ) յերկու զուգահեռ այսինքն անհայտ ու հայանի, արձանագրութեաններին մեջ լինեն միևնույն հատուկ անուններ: Ահա այդ անհրաժեշտ հիմնական պայմանները յերկար ժամանակ բացակայում եին:

Առաջին վերծանման բաղոր վիճակվեց Յեզիպտական հիերոգլիֆներին: Այս պարագան գիտվածորեն կապ ունեցավ նոր պոլեոն Բոնապարտի արշավանքի հետ Յեզիպտոսը նվաճելու նոր պատակով: 1799 թ. Ֆրանսիական զինվորները խրամատներ վորելիս Ռասետի քաղաքի մոտ (Յեզիպտոսի հյուսիսում), գտր հանեցին մի մեծ սև քար, վորի վրա նկատեցին ինչ վոր արձանագրութուն: Ձինվորներին պատվիրված եր, վոր արձանագրութուններով քարեր և կամ այլ հնագիտական իրեր հայտարարելիս՝ անմիջապես հաղորդեն իրենց հրամանատարութեան: Ահա այդ քարը հանձնվեց զինվորական շտաբին, վորի գորավոր լինելով կրթված անձ, իսկույն նկատեց վոր արձանագրութունը բաղկացած ե յերկու բնագիր տեկտոսից—հիերոգլիֆներից և զուգահեռ հունարեն տեկտոսից: Ձինվորական շտաբը հիշյալ քար վոր այնուհետև սկսեց կոչվել Ռասետյան, ուղարկեց Փրանսիա: Այդ գլուտի լուրն իսկույն տարածվեց ամբողջ Յեզիպտայում մեծ իրարանցում առաջացրեց գիտական շրջաններում: Այս նոր գլուտի հիման վրա, յերբ հունարեն տեկտոսի առկայութեան արդեն վորոշ բանալի կար, ձեռնամուխ յեղան վերծանելու Ռասետյան քարի յեզիպտական հիերոգլիֆյան տեկտոսը:

Այդ վերծանութեան փառքն ու պատիվը սակայն պատկանում ե ֆրանսիական յերիտասարդ գիտնական Փրանսուա Շամպոլիոնին, չնայած վոր նույն վերծանութեան աշխատանքով զբաղվեց նաև անգլիացի գիտնական Յուզեֆ Պլոնկե: Այն հանգամանքը վոր Ռասետյան արձանագրութունը յերկու լեզվով եր գրված՝ յեզիպտերեն և հունարեն, հնարավորութեան ընձեռնեց Շամպոլիոնին ըստականի արագ կատարել հիերոգլիֆների վերծանումը: Կարգալով հունարեն տեկտոսը, նա պարզեց, վոր այդ արձանագրութունը վերաբերում ե Յեզիպտոսի պատմութեան 2-րդ դարին մեր թվարկ. առաջ (196 թ.), այն ե՝ թագավոր Պտղեմայոս 5-րդի ժամանակին և պարունակում ե քրմական մի դեկրետ ի պատիվ թագավորի: Շամպոլիոնը, գիտենալով հունական մի հին պատմագրից, վոր յեզիպտական արձանագրութուններում թագավորների անունները սովորաբար պարփակված են լինում յերկարավուն կրոր շրջանակների մեջ, հենց դրանից ել սկսեց իր վերծանական աշխատանքը: Հիրավի, Ռասետյան արձանագրութեան յեզիպտական բնագրում նա գտավ շրջանակի մեջ ամփոփված մի բառ, վորին համապատասխանում եր հունարեն բնագրի մեջ Պտղեմայոս անունը: Այսպիսով նա կարողացավ պարզել առաջին հերթին հիերոգլիֆյան Հ տառանշանների հնչյունագրերը: Սակայն Յեզիպտական բնագրում Պտղեմայոս անունը գրված եր առանց Ե ու վերջին Ո ձայնավորների: Շամպոլիոնը միանգամայն ճիշտ ապացուցում եր այն հանգամանքը նրանով, վոր ընդհանրապես սեմիտական լեզուներում, վորին պատկանում եր նաև յեզիպտերենը, բառերի մեջ չեն գրում ձայնավոր տառերն, այլ միայն բաղաձայները: Ռասետյան արձանագրութեան մեջ Պտղեմայոս բառի Շամպոլիոնի առաջին վերծանումը հետագայում միանգամայն հաստատվեց, յերբ 1815 թ. նույն Յեզիպտոսում Ֆիլկզոնը (Յեզիպտոսի հարավում), հայտնաբերվեց մի այլ յերկրկնական արձանագրութուն, նույնպես յեզիպտերեն և հունարեն: Այստեղ բացի Պտղեմայոս անունից կար նաև Կիսպատրա թագուհու անունը: Այս վերջին անունի վերլուծումով հնարավոր յեղավ գտնել մինչ այդ պակասող Ե հնչյունի տառանիշը:

Այս հաջողութեաններից խրախուսվելով, Շամպոլիոնը շարունակեց իր աշխատութեանն, այն ե՝ պարզել մյուս տառանիշերը, վորին մեծ չափով ոժանդակեց Կոպտական լեզվի կիրառումը: Կոպտերը՝ մեր ժամանակակից Յեզիպտոսի քրիստոնեա-

պոլիոնին, չնայած վոր նույն վերծանութեան աշխատանքով զբաղվեց նաև անգլիացի գիտնական Յուզեֆ Պլոնկե: Այն հանգամանքը վոր Ռասետյան արձանագրութունը յերկու լեզվով եր գրված՝ յեզիպտերեն և հունարեն, հնարավորութեան ընձեռնեց Շամպոլիոնին ըստականի արագ կատարել հիերոգլիֆների վերծանումը: Կարգալով հունարեն տեկտոսը, նա պարզեց, վոր այդ արձանագրութունը վերաբերում ե Յեզիպտոսի պատմութեան 2-րդ դարին մեր թվարկ. առաջ (196 թ.), այն ե՝ թագավոր Պտղեմայոս 5-րդի ժամանակին և պարունակում ե քրմական մի դեկրետ ի պատիվ թագավորի: Շամպոլիոնը, գիտենալով հունական մի հին պատմագրից, վոր յեզիպտական արձանագրութուններում թագավորների անունները սովորաբար պարփակված են լինում յերկարավուն կրոր շրջանակների մեջ, հենց դրանից ել սկսեց իր վերծանական աշխատանքը: Հիրավի, Ռասետյան արձանագրութեան յեզիպտական բնագրում նա գտավ շրջանակի մեջ ամփոփված մի բառ, վորին համապատասխանում եր հունարեն բնագրի մեջ Պտղեմայոս անունը: Այսպիսով նա կարողացավ պարզել առաջին հերթին հիերոգլիֆյան Հ տառանշանների հնչյունագրերը: Սակայն Յեզիպտական բնագրում Պտղեմայոս անունը գրված եր առանց Ե ու վերջին Ո ձայնավորների: Շամպոլիոնը միանգամայն ճիշտ ապացուցում եր այն հանգամանքը նրանով, վոր ընդհանրապես սեմիտական լեզուներում, վորին պատկանում եր նաև յեզիպտերենը, բառերի մեջ չեն գրում ձայնավոր տառերն, այլ միայն բաղաձայները: Ռասետյան արձանագրութեան մեջ Պտղեմայոս բառի Շամպոլիոնի առաջին վերծանումը հետագայում միանգամայն հաստատվեց, յերբ 1815 թ. նույն Յեզիպտոսում Ֆիլկզոնը (Յեզիպտոսի հարավում), հայտնաբերվեց մի այլ յերկրկնական արձանագրութուն, նույնպես յեզիպտերեն և հունարեն: Այստեղ բացի Պտղեմայոս անունից կար նաև Կիսպատրա թագուհու անունը: Այս վերջին անունի վերլուծումով հնարավոր յեղավ գտնել մինչ այդ պակասող Ե հնչյունի տառանիշը:

Այս հաջողութեաններից խրախուսվելով, Շամպոլիոնը շարունակեց իր աշխատութեանն, այն ե՝ պարզել մյուս տառանիշերը, վորին մեծ չափով ոժանդակեց Կոպտական լեզվի կիրառումը: Կոպտերը՝ մեր ժամանակակից Յեզիպտոսի քրիստոնեա-

ցած հին բնիկ յեզիպտացիների մնացորդներ են, վորոնք գրուած են հիմնականում հունական ծագում ունեցող տառերով: Շամպուր լիոնն, իր առաջադրած նպատակի համար լավ ուսումնասիրելով այդ լեզուն, կարողացավ վերջապես վերձանել հիերոգլիֆյան մյուս տառանշանները: Այսպիսով նա հիմք դրեց Յեզիպտաբանությանը, վոր զժբախտաբար նա անկարող չեղավ ավարտել վազահաս մահվան պատճառով, թեև արդեն գրել էր հին յեզիպտական լեզվի բերականության առաջի փորձը:

Շամպուլիոնի մահից հետո նրա գործը մեծ հաջողությամբ պսակեցին զերմանացի գիտնականներ՝ Լեպսիուսը՝ և Բրուզըլը, վորոնք կազմեցին յեզիպտերենի բառարան և հորինեցին քերականություն: Այնուհետև անցյալ դարի 70-ական թվականներին Ֆրանսիացի պատմագետ ու յեզիպտագետ՝ Գ. Մասպերոն հայտնի յեղավ յեզիպտական գրավոր հիշատակարանների բազմաթիվ թարգմանություններով, վորոնք թանգարժեք աղբյուրներ հանդիսացան հին Յեզիպտոսի պատմության համար: Յեզիպտագիտությունն սկսեց մեծ հետաքրքրությամբ զարգանալ յեվրոպական մի շարք յերկրներում, ուր հանդես չեկան այդ մասնագիտության ականավոր գիտնականներ:

Ռուսաստանումն էլ յեզիպտագիտությունն ունեցավ անվանի գիտնականներ, վորոնցից հիշատակենք Վ. Մ. Գոլենիշչևին, Ռ. Լեմմին և մանավանդ Բ. Տուրայեվին: Վերջինս հիմնեց յեզիպտագիտության ռուսական դպրոցը և ունեցավ մի շարք մասնագիտացած աշակերտներ, վորոնց թվումն է ներկայումս խորհրդային Ռուսաստանում այդ մասնագիտությամբ զբաղվող ականավոր Վ. Մարուզին:

Դառնանք այժմ ասորա-բաբելական սեպածե արձանագրություններին, վորոնց վերձանումն ավելի զժվար էր և ավելի ուշ իրագործվեց: Այստեղ էլ բացակայում էին զուգահեռ հայտնի լեզվով արձանագրություններ, վորոնք ծառայել են վորպես վերձանության բանալի: Ասորա-բաբելական Բեեռագրությունների վերձանման գործն ընթացավ այլ ուղիով: Այստեղ վերձանության նյութ ծառայեցին հին պարսկական վերձանման հեռանքները, վոր նույնպես զժվար ու յերկարատև աշխատանքի արդյունք էին:

առաջին անգլիկությունը սեպածե գրությունների մասին

Յեվրոպա բերեց, ինչպես արդեն վերն ասել ենք, իտալացի վաճառական Պիետրո Դելա Վալլեն 1621 թ.: Նա առևտրական նպատակով ձանապարհորդում էր Առաջավոր Ասիայում և, այցելելով Պարսկաստան, առիթ ունեցավ տեսնելու Պերսեպոլիսի ավերակները, վոր հին Պարսկաստանի Աքեմենյան և ապա Սասանյան դինաստիաների մայրաքաղաքն էր: Նա արտանկարում է այդ արձանագրություններից մի քանի նմուշներ, վորոնք մեծ հետաքրքրություն են շարժում յեվրոպական գիտնականների մեջ: Մակայն այդ բեեռագրությունների ուսումնասիրությանն ձեռնամուկ յեղան միայն 18-րդ դարի վերջերը, յերբ Յեվրոպա բերվեցին առեղծվածային արձանագրությունների ճիշտ ու մանրամասն պատճենները: Այդ կողմից հայտնի յեղավ դանիացի գիտնական՝ Կարստեն Նիբուրը, վոր հատկապես ուղեորվեց զեպի Պերսոպոլիս (1765 թ.) և այստեղ հանեց մի քանի նոր հայտնաբերված բեեռածե արձանագրությունների պատճեններ:

Այդ արձանագրությունների նախնական ուսումնասիրությունները պարզեցին, վոր Պերսեպոլիսի բեեռագրությունները յերեք լեզվով էին: Այդ արձանագրությունները հաջորդում էին յերեք ինքնուրույն պարբերություններով, վորոնք բաժանված էին իրարից ազատ տարածություններով: Յուրաքանչյուրն այդ յերեք պարբերություններից զրված էր ասրբեր սխտեմի բեվեռանիշերով, ուստի յեզրակացնում էին, վոր այդտեղ յերեք առանձին լեզուներ են: Այնուհետև պարզվեց, վոր առաջին պարբերությունը գրված է այբբենական սխտեմով, այսինքն հնչյունական տառերով, յերկրորդ պարբերությունը՝ վանկային նշանագրերով և վերջապես յերրորդ պարբերությունը՝ գաղափարագրերով, իզեադրամային սխտեմով:

Այս նախնական ուսումնասիրական քայլերից հետո զիմեցին արձանագրությունների վերձանությանը, և այդ սկսեցին այն պարբերությունից, վոր գրված էր այբբենական տառանիշերով: Վերձանության հիմքը դրեց զերմանացի գիտնական Գրոտեֆենդը 19-րդ դարի սկզբներին: Ուսումնասիրության նյութ առնելով յերկու ամենակարճ արձանագրությունները, Գրոտեֆենդը նկատեց տառերի յերկու զուգահեռ նույնանման խմբեր և յինթադրեց, վոր այդ արձանագրություններում պետք է լինեն Աքեմենյան թագավորների տիպոսը: Ուստի Գրոտեֆենդը յեզ-

րակացրեց, վոր այդտեղ հաճախ հանդիպող նույնանման նշանա-
գրքերի խումբը պետք է նշանակի «Թագավոր» բառը, իսկ նրան
նախորդող բառը, վոր արդեն տարբեր եր յերկու արձանագրու-
թյուններում, պետք է լինի Թագավորի անունը: Մեկնելով ար-
գեն հին գրականության մեջ հայտնի, Սասանյան Թագավորնե-
րի ախոյոտողիը Փորձուրայից, «(այս ինչ անուն) մեծ Թագավոր,
Թագավորների Թագավոր, (այս ինչ անուն) Թագավորի վորդի,
Սասանյան», նա կարողացավ գտնել, վոր Պերսեպոլիսի այդ ար-
ձանագրություններում նույն ձևի ախոյոտներ են: Այդ համեմա-
տական վերլուծումով Գրոտեֆենդը կարողացավ արհեստականո-
րեն ստեղծել զուգահեռ յերկկեզվական արձանագրություն և ըստ
այնմ ել վերծանել հին պարսկական սեպագիր տառանիշերն ու
հանգել պայմանական հետևանքների: Հիրավի Գրոտեֆենդի վեր-
ծանած 20 տառերից, ինչպես հաստատվեց նրա մահից հետո,
միայն 10 տառերը ճիշտ էյին լուծված: Մակայն այդ ել մեծ նը-
վաճում պետք է համարել: Գրոտեֆենդի հիմք զբաժ վերծանա-
կան սխատեմը շարունակեցին նրա մահից հետո ուրիշները և գոր-
ծը պսակեցին հաջողությամբ:

Հետագա վերծանողական ուսումնասիրություններում մեծ
անուն վաստակեց անգլիացի գիտնական Ռաուլինսոնը, վոր Պարս-
կաստանում հայտնաբերեց Բեհիստունի, կամ Բիսութունի, ըն-
դարձակ արձանագրությունը, բաղկացած 400 տողից: Այդ արձա-
նագրությունը պատկանում է Աքեմենյան Թագավոր Դարիհ Ա-ին,
վորն այդտեղ պատմում է իր գահ բարձրանալու և ասպատակու-
թյուններ ձնչելու մասին: Արձանագրությունը բաղկացած էր
յերեք պարբերություններից, վորոնցից առաջինը պարսկերեն
էր: Ահա այդ առաջին մասը Ռաուլինսոնին հաջողվեց ամբողջո-
վին վերծանել (1836 թ.) և պարզել հին պարսկերենի տառանի-
շերը: Այդ առաջին պարբերությունը, վոր արդեն վերծանվել էր,
խաղաց ասորա-բաբելական սեպագրերի վերծանության համար
նույն գերն, ինչ վոր Ռասեսայան արձանագրության հունարեն
տեկստն յեզբիպտական հիերոգլիֆների վերաբերմամբ:

Հիրավի մի շարք ուսումնասիրությունների ու հնագիտու-
կան հետախուզումների շնորհիվ հաստատվեց, վոր Բեհիստունի
արձանագրության յերրորդ պարբերությունը գրված էր ասորա-
բաբելական սեպագրերով: Այս յեզբակացությունից հետո Ռաու-

լինսոնը և մի քանի ուրիշ գիտնականներ, յուրաքանչյուրն ինք-
նուրույն կերպով ձեռնարկեցին այդ պարբերության վերծան-
մանը, հաջողությամբ կիրառելով նույն մեթոդը, վորով ղեկա-
վարվել էր Շամպոլլիոնը: Յեզ անա 1857 թ. չորս ասորագետներ՝
Ռաուլինսոն, Տալբոտ, Հինքս և Ուպերա՝ Լոնդոնի Ասիական
ընկերության հանձնարարությամբ ու պատվերով յերեք որվա
ընթացքում, իրարից միանգամայն անկախ ու առանձնակի, գրե-
թե միատեսակ Թարգմանեցին իրենց ուղարկված ասորական մի
արձանագրություն: Այս հանգամանքը յեկավ հաստատելու, վոր
արդեն վերջնականորեն պարզված և լուծված էր ասորա-բաբե-
լական սեպագրության սխատեմը:

Ինչ վերաբերում է Բեհիստունի արձանագրության յերկ-
րորդ պարբերությանը, նա սակավին վերծանված չէ: Մի շարք
յեվրոպական գիտնականներ գտնում են, վոր նա գրված է ե-
լամական լեզվով: Ակադեմիկոս Ն. Մասի կարծիքով այդ արձանա-
գրության լեզուն հարեթական է, ազգակից կովկասյան լեզուսե-
րին՝ հայկականին, վրացականին և այլն:

Բենեազրերի հետագա ուսումնասիրություններով պարզվեց,
վոր բեհեռագիրն ավելի հին է, քան բաբելական սեմիտական կուլ-
տուրան: Այդ նշանագրերի հնարողները յեղել են սուււմերները,
մի ժողովուրդ, վոր ապրում էր Բաբելաստանի հարավային մասում:
Բաբելական լեզվի ուսումնասիրության գործն ամփոփեց գերմա-
նացի գիտնական Դեյլիչը, վոր կազմեց այդ լեզվի ջերականու-
թյունն ու բառարանը: Իսկ սուււմերական լեզվի ուսումնասիրու-
թյան հիմքը դրեց Փրանսիացի գիտնական Տյուրո-Դանժենը:

Ռուսաստանն ել հետ չմնաց ասորա-բաբելական բեհեռագր-
րերի ուսումնասիրության ասպարիզում: Այստեղ իրենց աշխատու-
թյուններով հայտնի յեղան Վ. Գոլենիշչևը, Մ. Նիկոլսկին, Ն.
Մաուր, Վ. Շիլեյկոն:

Ասորա-բաբելական ու հին պարսկական բեհեռաձև արձանա-
գրությունների շարքին են պատկանում նաև իտալական կամ
ուրարտական հուշարձանները, վորոնք սկսվել են հայտնաբերվել
19-րդ դարի ընթացքում հին պատմական Հայաստանի սահմաննե-
րում: Առաջինը՝ գերմանացի պրոֆ. Շուլցն էր, վոր Փրանսիա-
կան կառավարության առաջադրությամբ ու ծախքերով 1827 թ.
ուղևորվեց Վանի շրջանը և կարողացավ մեկ տարվա ընթացքում

ընդորինակել մոտ 38 խարդական արձանագրություններ: Այնուհետև մինչև ներկա տարիները թե գիտարշավներով և թե զիպվածորեն շարունակվում են յերևալ նորանոր սեպածև խարդական արձանագրություններ, վորոնք սկսում են լուսավորել Հայաստանի ամենահին ու խավարով սքողված ժամանակաշրջանի պատմությունը: Այժմ 100-ից ավելի հասնող այդ արձանագրություններն արդեն թարգմանված են:

Սալղական բեեռագրերի վերծանումն այնքան էլ դժվարությունների չհանդիպեց: Առաջինը, վոր հիմնավորապես վերծանեց խարդական բեեռագրերը՝ անդլիացի գիտնական Սեյսն էր, անցյալ դարի 80-ական թվականների սկիզբներին: Սալղական բեեռագրերի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են շատ գիտնականներ. սրանց մեջ, բացի Սեյսից հայտնի յեն գերմանացիներ՝ Լեհման-Հաուպա, Վ. Բելք, Ֆրիդրիխս, ուսներ՝ Մ. Նիկոլսկի, Ն. Մառ, Ի. Մեշչանինով, հայերից՝ Սանտալճյան:

Հիերոգլիֆյան նշանագրերի ու բեեռագրերի վերծանության ու թարգմանության փորձերն արդեն մշակել էյին վորոշ գիտական յեղանակներ ընդհանրապես արձանագրությունների ուսումնասիրության համար, յեղանակներ, վորոնց հիմքը դրել են Շամպոլլիոնն ու Գրոտեֆենդը: Մեր ժամանակակից վերջին վերծանական ուսումնասիրությունները վերաբերում են արդեն հաթական կամ հեթիթական արձանագրություններին, վորոնց մեծ մասը գրված է ասորաբաբելական բեեռաձև նշաններով, իսկ մի մասն էլ հիերոգլիֆներով: Հեթիթական հուշարձանների բեեռագրերը վերջնականորեն վերծանեց ու թարգմանեց 1915 թ. չեխական գիտնական Հրոզնին, վորին հաջողվեց մի քանի տարի առաջ վերծանել նաև հեթիթական հիերոգլիֆյան նշանագրերը: Գիտնական Հրոզնին կազմել է նաև հեթիթական լեզվի քերականություն ու բառարան:

IV

Կարեվորագույն վավերագրեր

Սեպածև ու հիերոգլիֆյան արձանագրությունների վերծանումներն, ընթերցումները և ուսումնասիրությունները չափազանց լայն հորիզոններ բացին հին արևելքի պատմության մեջ:

Այդ հուշարձանները, վորոնց հետևյալներն մի քանի տասնյակ հարյուրամյակների յե հասնում, անշուշտ ավելի հիմնական ու արժեքավոր աղբյուրներ են համեմատաբար կլասիկ և հին մասնագիտների պատմագրական յերկերի հետ, վորոնք, ավելի հեռանալով զարեթի գործեր լինելով, չեն կարող մեծ մասամբ վրասահելի համարվել և հետև յեն անցած դարերի իրականությունը ճշգրիտ վերարտադրելուց: Սեպածև ու հիերոգլիֆյան արձանագրությունների ընթերցումը, հնարավորություն ավելց հին Արևելքի պատմությունն ուսումնասիրել այնպիսի աղբյուրների հիման վրա, վորոնք հնագույն իրականությունից բղիտղ իսկական գոկումենաներ, թանգարժեք վավերագրեր են: Այդ վավերագրերն հարազատ գույներով պատկերացնում են հին Արևելքի հասարակությունների սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական բովանդակ կյանքը:

Այդ բարձրագույն վավերագրերի շարքում ամենից առաջ պետք է հիշատակել հին Արևելքի միջազգային գիտնագիտական գրագրությունները, վորոնք լույս են սփռում այն ժամանակվա պետությունների քաղաքական դերի ու նշանակության վրա: Այդ վավերագրերը, վորոնք հայտնարեղվել են Տեր-Ամարնայի ու Բողազ-քոյի հնագիտական պեղումներով, պատկանում են թագավորական արխիվներին, առաջինը՝ յեգիպտական թագավորության (Նխնաթոնի), իսկ յերկրորդը՝ հեթիթական թագավորներին: Այս վավերագրերում, բացի անմիջական գիլյոմատիական գրագրություններից արևելյան միապետների միջև (Բաբելոնի, Ասորեստանի, Միտանիի, Հեթիթների, Կիպրոսի, Պաղեստինի և այլն), պարունակվում են նաև հետաքրքիր միջազգային դաշնագրեր: Այս բոլորին պետք է միացնել նաև Ասորեստանյան պետական պաշտոնյաների ու մարդային կուսակալների զեկուցագրերը ներքին ու արտաքին քաղաքականության մասին:

Հին Արևելքի քաղաքական պատմությանն են վերաբերում նաև այն գրությունները, վորոնք տարեգրություններ են, այսինքն վնչ թե պատմագրական գործեր արդի տուժով, այլ դանազան միապետների կամ ամբողջական դինաստիաների թագավորության վերաբերյալ կարևոր քաղաքական ու պետական զեպքերի ու անցքերի ժամանակագրական շարահյուսություն: Այսպիսի հնագույն տարեգրություններ մեզ հասել են Բաբելոնից, Յեգիպտոսից, Հրեաստանից, Փյունիկիայից և այլն:

Վերջապես հին Արևելքի քաղաքական պատմության ուշա-
գրրավ վավերագրեր են հանդիսանում այն բազմաթիվ արձանա-
գրությունները, վորտեղ հին արևելյան թագավորները, շատ ան-
գամ նույնիսկ պարծենկոտ հոխորառություններ պատմում են իրենց
վարած հաղթական պատերազմների ու ավարառումների մասին:
Այդ կողմից աչքի յեն ընկնում յեգիպտական, ասորեստանյան, հե-
թիթական ու իսրայական թագավորների արձանագրությունները:

Հին Արևելքի սոցիալ-տնտեսական կյանքը լուսաբանող վա-
վերագրերի շարքին են պատկանում՝

1) Որ են ք ն եր ի ժ ող ո վ ա ծ ու ն եր. — Ամենահինը պետք
է համարել սուսսերական որենքները, վորոնք հայտնաբերվել են
վերջին տարիները և մեզ հասել են առայժմ վոչ լրիվ չափով:
Այնուհետև գալիս են Համմուրայի որենքները (2067—2025
թ. թ. մեր թվարկ. առաջ), վորոնք ներկայացնում են հին Բա-
բելոնի իրավաբանական հարաբերությունները: Ամենահետաքր-
քիրը հեթիթական որենքներն են, վորոնք հայտնաբերվել են Բո-
ղաղ-քյոյի հնագիտական պեղումներով և վերագրվում են 14-րդ
դարին (մեր թվարկ. առաջ):

2) Գ ո ռ ծ ա ռ ք ա յ ի ն ա կ տ եր, այն է՝ պարտամուրհակներ
գույքային շրջանառումների պայմանագրեր, գնման ու վաճառքի
պայմանագրեր, նվիրաբերությունների ակտեր, աշխարհիկ ու
մեհենական կալվածատիրական տնտեսությունների յեղևտային
հաշիվներ և այլն:

3) Քաղաքներին, մեհյաններին ու առանձին անձերին թա-
գավորների կողմից շնորհված արտոնագրություններ, նմա-
նապես հողային սահմանագծող քարեր, վորոնք Բաբելո-
նում կոչվում էյին կոռգոլրրու, և կրում էյին արձանագրու-
թյուններ կալվածքի տարածության ու կալվածատիրոջ իրա-
վունքի մասին:

4) Շ ի ն ա ռ ա ռ ա կ ա ն արձանագրություններ թե
թագավորների և թե տիրապետող իշխանների կամ ազնվական-
ների կողմից:

Բազմաթիվ են այն վավերագրերը, վորոնք լուսաբանում են
հին Արևելքի հասարակությունների մտավոր ու հոգևոր կուլտու-
րան: Այստեղ հարկ է հիշատակել Բաբելոնից, Ասորեստանից,
Յեգիպտոսից, վերջերս մասամբ էլ հեթիթներից և Փյունիկիայից
մեզ հասած ու հայտնաբերված կրոնական-աստվածաբանական

բնույթի գրական յերկեր: Սրանք մյուսաբանակալ (դիցարա-
նական) ու ծիսա-պաշտամունքային տեկստեր են, աստվածու-
թյուններին նվիրած ձոներ ու աղոթքներ, մոգակալ և դյուսթա-
կան ասույթներ, նզովումներ ու անեծքներ և այլն, վորոնք
պատկերացնում են հին Արևելքի հասարակությունների գաղա-
փարախոսությունները:

Այդ գրավոր հուշարձաններին պետք է կցել նաև գեղարվես-
տական գրականություն ու գիտական յերկերը: Բաբելոնից մեզ
հասել են վեպական զանազան հատվածներ, Յեգիպտոսից՝ կա-
խարդական հեքիաթներ ու Փանաստիկ ճանապարհորդու-
թյուններ: Բաբելոնի քուրմերը մեզ թողել են աստղաբաշխական դի-
տումների հաշվառումներ ու նշանառումներ, Յեգիպտոսից մենք
ունենք բացի աստղաբաշխական դիտումներից նաև մաթեմատի-
կական ու բժշկական ժողովածուներ:

Այս բոլոր վավերագրերը մեզ հասել են, նայած յերկրի տե-
ղական բնական պայմաններին, կամ ժայռերի ու առանձին վե-
մաքարերի (ստել) վրա փորագրված, ինչպես Իրանում և Հայաս-
տանում, կամ կավե թրծած աղյուսների վրա դրոշմված, ինչպես
Միջագետքում ու Յեգիպտոսում, կամ պապիրուսների վրա գըր-
ված, գլխավորապես Յեգիպտոսում: Պապիրուս եր կոչվում այն
ձգթանման նյութը, վորի վրա կարելի յեր գրել: Պապիրուս՝ հու-
նարենացրած յեգիպտական բառ է, վոր նշանակում է «գեթի նվեր»:
Պապիրուսը պատրաստվում եր նեղոսի ջրերում աճող յեղեգնից,
որ նույնպես կոչվում եր պապիրուս, գլխավորապես նրա միջու-
նի բարակ շերտերից: Իր սկզբնական ձևով պապիրուսը վորոշ չա-
փով նման եր մեր այժմյան թանձր ու պինդ, գեղնավուն թղ-
կին:

V.

Նյութական կուլտուրայի հուշարձաններ

Վերոհիշյալ արձանագրությունները հաճախ ուղեկցվում են
արձրաքանդակ նկարներով, վորոնք իրենց արվեստով պատկա-
նում են նյութական կուլտուրային: Այստեղ առաջին հերթին
պետք է հիշատակել կլանները, վորոնք ծառայում էյին իբրև
թղթի յերբեմն էլ իբրև համայնի կլանները պատրաստվում

էջին թանգագին քարերից, վորոնց վրա քանդակված էյին լինում գրքանց տերերի անունները, նաև կրօնական բնույթի նկարներ, գանձուներ դրոշմելու համար այդ կլանը ճնշելով գլորում էյին փա- վանուկ և զեռ չցամաքաց կավե աղյուսի վրա: Յեզիպոսուհի Սել գործածվում էյին կլաններ, վորոնք սակայն հետագայում փոխարինվում էյին հատուկ ֆիգուրներով, վորոնք կոչվում են սկարաբեյ, դրանք զանազան մեծության բզեզների ֆիգուրներ էյին, վորոնց փորի վրա քանդակվում էյին համապատասխան ձևկազրեր:

Նյութական կուլտուրայի հուշարձանների մասին, վորպես հնագիտական աղբյուրների, առիթ ունեցանք արդէն վերը ման- րաման խոսելու: Այստեղ նշենք միայն մի քանի կարևոր կե- տեր: Մի կողմ թողած քաղաքների, ամրոցների, պալատների և այլն շենքերի ավերակները, վորոնք վկայում են հին Արևել- քի ճարտարապետության ու կառուցողական տեխնիկայի բարձր գարգացման աստիճանը, մեզ հասել են չափազանց հարուստ իրե- դին հուշարձաններ, վորոնք ներկայացնում են հին Արևելքի հասարակության ներքին կենցաղը: Հին Յեզիպոսը թողել է մեզ մեհենական պաշտամունքի ու թաղման ծեսերի մեծաքանակ իրեր: Յեզիպոսական հուշակավոր դամբանները պարունակում են այն ամենն, ինչ վոր այդտեղ թաղվածներն ոգտագործում էյին իրենց կենդանության ժամանակ—կահկարասի, հագուստ, գոր- իրենց կենդանության ժամանակ—կահկարասի, հագուստ, գոր- ծիրենց կենդանության ժամանակ—կահկարասի, հագուստ, գոր- վոր հուշարձաններ (պապիրուսներ): Բարբելաստանի, Իրանի և ընդհանրապես Առաջավոր Ասիայի ավերակներում պահպանված շենքերի և մանավանդ հին Յեզիպոսի դամբանների պատերին գտնում ենք բարձրաքանդակ, մոզայիկ նաև գունաներկ նկարներ, վորոնք պատկերացնում են տեղական կենցաղային տեսարան- ներ ու սովորություններ: Յեզիպոսական նկարներում նույն իսկ արտացոլում է նրա սոցիալ-տնտեսական կյանքը, այն է՝ դյու- ղացիական յերկրագործական զանազան աշխատանքներ, արհեստ- ների զանազան ճյուղեր, արհեստավորների աշխատանքային գործողություններ, առևտրական փոխանակություն, հարկահա- վաքություն, վորսորդական ու ռազմական տեսարաններ և այլն:

Առաջավոր Ասիայի պատմագրության զարգացումը

Այն հարուստ նյութը հին Արևելքի պատմության վերա- մամբ, վոր կուտակվել էր 19-րդ դարի յերկրորդ կեսին պիտական պեղումների ու հետախուզական արշավանքների ժամանակ, մեծ դարկ ավեց արևելագիտության զարգացմանը: Մասնաւորապէս ընդհանուր պատմագիտությունը թափով սկսեց ուսումնասիրել այդ հարուստ նյութերն ու նրանց արդիւնքը բովանդակութեամբ պատմություն հին Արևելքի մա- նրանց: Այս պատմագետների մեջ աչքի յեն ընկնում գերմանացի Մայերն ու Ֆրանսիացի Հ. Մասպերոն, վորոնք իրենց պատ- ման աշխատություններում տալիս են նաև հին Արևելքի պատմության զարգացման թեորհտիկ լուսաբանությունը: Այդ ից նշանավոր է եղ. Մայերի կոնցեպցիան, վոր կանգնած է պիտակա կոչված ցիկլիկ թեորհտիկ վրա: Յիկլիկ թեորհտիկ- ան պատմական շրջապտույտների տեսությունն է Ըստ եղ. Մայերի՝ պատմական զարգացումը մի շրջագիծ է, վորտեղ պատմական զանգուրդի դինամիկան, շարժումը սահմանափակված է. հնա- ցիական զարգացման վորոշ աստիճանին, հետ է դառնում իր անցած ժամանակին ետապները: Որինակ՝ գոյանում է «անտիկ» հասարա- կական իր տոհմային ձևում, այնուհետև նա անցնում է ֆեո- դալական շրջան և ապա մտնում կապիտալիստական շրջան և արդէն ներքուստ հյուսվելով, քայքայվում, կործանվում է, արդէն իր զարգացման մի ցիկլը, շրջագիծը, վորպեսզի արդէն պատմական ցիկլում՝ շրջագիծում նորից սկսի իր շրջապտույ- տն է՝ հասարակությունը վերստին սկսում է անցնել տոհ- մային շրջանը, ֆեոդալական, կապիտալիստական և այլն: Մայերն անտիկ աշխարհի հասարակության կործա- նաբանում է կուլտուրական այլասերման որինսպառա- ղարոցեսով. ներքին քայքայիչ հեղաշրջման փոխարեն նախում է միայն քաղաքակրթության ներքին այլասե-

տուրան առաջացել էր հնագույն ժամանակները Սու-
սապա հետազայում կանգ է առնում իր զարգացման մեջ,
մերներեց այդ կուլտուրան յուրացնում են բաբելական սեմի-
տները, վորոնք, այդ արդեն պատրաստի կուլտուրան, իրենց կո-
մից այլ ևս չեն զարգացնում: Բաբելական սեմիտների պատ-
մական ծառայությունն իբր թե կայանում է նրանում, վոր
նրանք, սուսմերական կուլտուրան դարձնելով բաբելական, սու-
րածում են այն ժամանակվա ամբողջ աշխարհում վոր
սուսմերականից բլխած, վորից կախումն ունեն մյուս բո-
կուլտուրաները:

Պանբաբելոնիզմը, կամ համաբաբելականությունը, ծագել
անշուշտ, այսպես կոչված «պանգերմանիզմի» (համագերման-
կանության) գաղափարների ազդեցության ներքո, յերբ Գերմ-
նիան, տակավին համաշխարհային պատերազմից առաջ, տար-
եր իմպերիալիստական ակտիվ քաղաքականությամբ և ծրագրո-
ւոր վոչ միայն գործոն դեր խաղալ Յեվրոպայում, այլ և Առաջ-
վոր Ասիան դարձնել իր գաղութային եքսպանսիայի կենտրո-
նում: Համաբաբելականությունը մի հակադրական տեսություն է
Այստեղ արժարժվում է պատմությանն անհարկի մի կոնցեպցիա-
վոր իբր թե սուսմերական կուլտուրան գոյացել է պատրաստ
ձևով և այնուհետև չի շարունակել զարգանալ իսկ սուսմերակա-
ն այդ կուլտուրայի անփոփոխ յուրացումը Բաբելական սեմիտներ
կողմից բացատրվում է սոսկ մեխանիստորեն, առանց հաշվի ա-
նելու այն պատմական պայմանները, վորոնք այս կամ այն կե-
նպատակ են յերկու հարևան կուլտուրաների փոխազդած հար-
բերությունների և ազդեցությունների վաղացմանը: Բացի ա-
պանները վորոշ տուրք եյին տալիս նաև իմպերիալիստական Գ-
մանիայում հրահրվող հակասեմիտականությանը, վոր իբր
բաբելոնյան սեմիտները վոչինչ ինքնուրույն ու սեփական
ստեղծագործել, այլ միայն կուլտուրեն յուրացրել են սուսմերն
կուլտուրան, վորոնք իբր թե արիական ցեղ եյին հանդիսան-
ում:

Չնայած այդ թերեհատիկական ու մեթոդաբանական տե-
կետների մեղ համար անընդունլի բովանդակության, այնուհ-
նայնիվ պետք է խոստովանել, վոր Արևմտյան Յեվրոպայի ա-
վելագետ պատմաբանները, ինչպես Մասպերոն ու Եգ. Մա-

հին Արևելքի պատմության վերաբերյալ ամբարձակ
ների ու հարուստ փաստերի ամբողջական ու անփոփ շարա-
ստություն, գրված կենդանի ու պատկերավոր ձևով: Բացի վերո-
հիշյալներից, հայտնի յեն անգլիական ասորագետ Կրնգի «Մարիտի-
կապատմությունը» և ամերիկական յեպտուագետ Բրեստհոփ յե-
պտոստոր «Յեզրիպոստի պատմությունը», վորոնք ուշադրով են
իրենց ձեռն փաստական նյութերով:

Ռուսաստանում Արևելագիտությանը մասնակից յեղան իրենց
արջ աշխատություններով Ո. Լեմմը, Վ. Գոյենիշչևը և մանա-
կանդ Բ. Տուրայևը, վորին պատկանում են արժեքավոր ու փաս-
տերով հարուստ պատմագիտական յերկեր՝ «История древнего
Востока» (յերկու հատոր) և «Классический Восток»: Մակայն
իրենց տեսարանությամբ վերջինները կանգնած են յեվրոպական
ուրժուական պատմագիտության հիմքերի վրա:

Պորճրգային Ռուսաստանում նոր-նոր է սկսվում հին Արե-
վելքի պատմության ուսումնասիրությունը մարքսիստական մե-
թոդոլոգիայով, վորով, ի հարկ է, միանգամայն այլ բուրժուա-
կան պատմագիտությանը հակադիր տեսակետներ են հիմնավոր-
վում: Պորճրգային Ռուսաստանում առաջացած յերիտասարդ գիտ-
նականներին, վորոնք զբաղվում են հին Արևելքի պատմությամբ,
գլխավորում է ակադեմիկոս Վ. Սարուվին, վորն իր միշարք աշխա-
տություններում արժարժում է հին Արևելքի սոցիալ-տնտեսական
Ֆորմացիաների հարցը և ուսումնասիրում է հին Արևելքի հա-
սարակությունների զարգացման հիմնական ուղիները մարքս-
իստիկական պատմաճանաչողությամբ:

VII

ժամանակագրություն

Հին Արևելքի պատմության ժամանակագրական սահմաննե-
րը վորոշելու հարցը տեղիք է տվել տարբեր ու հակասական
կարծիքների: Չմտնելով այդ կարծիքների քննության մեջ,
կարելի յե այդ ժամանակագրությունը մոտավորապես գծել
այսպես: Հին Արևելքի հասարակությունների մեծ մասի պատմու-
թյան սկիզբը կորած է այնպիսի հնության խորքերում, վոր

առայժմ հնարավոր չեն անց տարեթվերը վորոշել նույնիսկ մոտավոր կերպով: Բացի այդ՝ հին Արևելքի ժողովուրդների պատմության սկիզբը յուրաքանչյուրի համար առանձին վերցրած միաժամանակ չի սկսվել: Ամենահինն ըստ ժամանակագրության պիտք է համարել Բաբելոնի ու Յեզեպտոսի պատմությունները:

Այլ բան է հին Արևելքի պատմության ժամանակագրության վերջնական սահմանը: Այն սահմանագիծը, վորտեղ հնարավոր է նկատել հին Արևելքի հասարակությունների պատմության վախճանը և պատմական մի նոր դարաշրջանի սկզբնավորումը՝ այդ Արևքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներն են: Այդ նվաճումների հետևանքով հին Արևելքում մուտք գործեց հելլենական կուլտուրան, վորն Արևելքի տեղական կուլտուրան դարձրեց հելլենական քաղաքակրթության հետագա զարգացման ասպարեզ: Արևելյան ու հելլենական կուլտուրաների խաչաձևումով և նույնիսկ համաձուլումով՝ հին Արևելքում առաջացավ մի նոր դարաշրջան, վոր հայտնի յե պատմության մեջ հելլենիստական կուլտուրա կամ հելլենիստական ժամանակաշրջան հորջորջումով: Այդ առումով հին Արևելքի պատմության ժամանակագրական վախճանը կարելի յե համարել 320 թվականը նախքան մեր թվարկությունը, յեթե ի նկատի ունենանք, վոր Արևքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներն ու թագավորությունը տևեց 336—323 թ. թ.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Тураев, Б. А.—История древнего Востока, т. I, стр. 1—58.
2. История древнего мира, т. I, Древний Восток, под ред. Ковалева. 1937 г. стр. 20—48.
3. В. Струве.—История древнего Востока. 1934, Москва, стр. 15—28.

ԱՍՈՒԳՎԱԾ Է 1971 թ.